

הרפתקה במבצר

דמיינו שאתם לוחמים צלבנים מימי הביניים המגינים בעוז על המבצר שלכם: צופים מראש המגדל החצי עגול, זוחלים דרך מנהרה אפלה ומציצים דרך חרכי הירי המלבניים. ד"ר מרדכי אביעם לוקח אתכם לסיור בשרידי מבצר יחיעם

מבט דרומה אל נחל יחיעם מבעד לחרך ירי של המגדל הצלבני המרכזי

גדולים שהחומה ההיקפית שלהם שרדה בעיקר בדרום. ב-1738 בנה התקיף המקומי אחמד חוסיין איבן חליל, גובה מסים מטעם השלטון המקומי שעלה לגדולה, את מבצרו על חורבות המבצר הצלבני שהרס הסולטאן הממלוכי בייברס. זמן קצר אחר כך השתלט על הגליל המערבי אחד השליטים החזקים והידועים של הגליל, ט'הר אל עומאר, שכפי הנראה בנה את מרבית הביצורים, כפי שהם נראים כיום, סביב שנת 1749. המבצר המשיך לשמש את בנו עלי עד סוף שנת 1776, אז עלה כוחו של השליט החדש אחמד אל ג'זאר, מושל עכו, שניצח את עלי בקרב רמה ובמצור דיר חנא. ביצוריו של עלי נפלו ומבצר ג'דין (הוא יחיעם) נהרס בחלקו. המבצר עמד בחורבנו שנים רבות ושימש כמקום משכנם של רועים ועדריהם. בשנת 1946, לאחר רכישת האדמות באזור, הוקם למרגלות המבצר קיבוץ יחיעם.

שיטת הכניסה העקיפה

הסיור במבצר יחיעם מתאים לכל המשפחה וגם לזוגות אוהבים שימצאו בו פינות חמד רומנטיות עם נקודות תצפית מהמגדלים על השקיעות המדהימות. הכניסה למבצר היא דרך השער העתיק, שער מיוחד במינו שאינו מוכר בשרידים אחרים, ונראה כי בנאי משפחת אל עומאר היו יצירתיים במיוחד בתחום הארכיטקטורה הצבאית. על השער שומר מגדל חצי עגול ואיתן. אבני הסף של השער הרחב הן אבני מזוזות של כתחים מן התקופה הביזנטית שעברו "מיחזור". שתי דלתות עץ גדולות, שהיו ודאי מצופות רצועות ברזל כדוגמת שיערה של עכו, סגרו את הפתח. מאחוריהן ישנה רחבה גדולה שבה בוודאי שהו

החיילים והשומרים. בקיר שמימין ניתן לראות חרכי ירי, ואם מתקדמים מעט שמאלה ניתן לראות משמאל חרכים נוספים. יחד עם ההגנה שהייתה מראש המגדל, היה כל אזור הכניסה מכוסה באשם של רובאי השער. ככלל, מייצג שער זה את אחת התופעות הקדומות בביצורים, שיטת "הכניסה העקיפה". כדי להיכנס אל המבצר נשברת תנועת הפריצה של האויבים לפחות שלוש פעמים בפניות של זווית ישרה. פעם ראשונה מן החוץ ימינה אל מול הדלתות, פעם שנייה שמאלה בתוך אולם הכניסה ופעם שלישית החוצה מן השער אל תוך מרחב המבצר. כל פנייה כזו מאיטה את קצב מרוצם של החיילים הפורצים או של סוסייהם ומאפשרת למגינים להכות בהם. מבנה השער כולו שייך למבצר העותמאני ואין בו כלל שרידים צלבניים.

במעלה המגדלים

מן השער יוביל אותנו השביל המסומן, דרך מדרגות, אל בין שני מגדלים גבוהים - מגדל א' משמאל (מזרח) ומגדל ב' מימין (מערב). עוד לפני שממשיכים לעלות בשביל ניתן להתרשם מעוצמתם ומהבנייה המסיבית של אבנים גדולות ומסותתות המאפיינות את הבנייה הצלבנית במבצר יחיעם. המרשים מבין שני המגדלים הוא מגדל א' בעל הקירות העבים מאוד - בין ארבעה לחמישה מטרים. ממדים אלו נועדו לא רק לתת לו חוסן צבאי רב אלא גם לאפשר בנייה לגובה ניכר (כיום הוא ניצב לגובה של כ-15 מטר!), וגם לאפשר לבנות בעובי הקיר את חדר המדרגות, אחת התופעות המוכרות בארכיטקטורה הצלבנית. במעלה המדרגות נוכל גם להבחין באחד מחרכי הירי של המגדל. בסוף העלייה נגיע למרפסת תצפית שנמצאת על גג, ונוכל להבין מדוע הצלבנים, נסיכי משפחת אל עומאר ומגיני קיבוץ יחיעם, נהגו לצפות ממנו על מרחבי הגליל המערבי.

לאחר התצפית, בדרכנו החוצה מן המגדל, נפנה ימינה ומיד נוכל לראות מנהרה אפלה. נדליק את פנס הראש של אחד הילדים, נר או עששית ונלך שפופים

מעט אל חרך ירי נוסף. עבודות תכנון ובנייה רבות הושקעו לצורך בניית חרך ירי אחד - אבל זוהי בדיוק מטרתו של מבצר - לספק הגנה עד כמה שניתן. במבט מקרוב על הקירות המערבי והדרומי של מגדל א', ניתן לבחון את עוצמתם ולהתרשם ממצב השתמרותם. לא כדאי להחמיץ ביקור במגדל ב' ועל כן נחזור חזרה ונעלה במדרגות אל ראש מגדל ב'. באמצע העלייה משמאל ניתן להבחין באמבט מטווח. אף שלא נערכה חפירה במקום, קרוב לוודאי שהיה כאן חדר אמבט משוכלל, דומה לזה שרואים ליד רחבת התצפית המערבית. בראש המגדל חדר רחב וחלונות לו לארבע רוחות השמים. רשות הטבע והגנים הציבה במרכזו ספסל, והאמינו לי, אפשר לשבת שם ולהרגיש כמעט כמו אפנדי טורקי!

תעלות הקשר ועמדות ההגנה

בדרך חזרה דרך בסיס מגדל א' יוביל אותנו השביל אל חלקו המזרחי של המבצר. כאן ניתן להסתובב מעט באופן חופשי ולתור בשרידי תעלות הקשר ובעמדות ההגנה של קיבוץ יחיעם מתקופת מלחמת השחרור. "המועצה לשימור אתרים" הציבה כאן שלטים המספרים על עמידתם העיקשת והנועזת של חברי הקיבוץ אל מול התקפות הכפרים הערביים הסמוכים. כדאי מאוד להרחיק מעט בשבילים אל הפינה הצפונית-מזרחית, שם ניצב כמעט בשלמותו אחד המגדלים העגולים של המצודה העותמאנית. שמונה חרכי ירי "קרועים" בקירו של המגדל. ניתן לראות כי חרכי ירי אלו אינם מאורכים מאוד אלא יותר מלבניים. דבר זה מאפיין כמובן את המבצרים העותמאניים אל מול הצלבניים. חרכי ירי מלבניים נועדו לירי בנשק חם - רובים שהיו כבר מצויים בתקופה זו. חרכי ירי צרים ומאורכים מאפיינים את הירי בקשתות שהיו הנשק האישי העיקרי בימי הביניים. ברצפתו של המגדל ניתן לראות גם בור מים מכוסה. בורות מים במגדלים מוכרים גם במבצרים ובמצודות קדומים יותר. הדבר אפשר למגינים לשהות זמן רב בתוך המגדל ולהילחם ממנו מבלי שיהיה צורך לצאת ולהביא מים. מכיוון

ואלה שמות

בלילה שבין 16 ל-17 ביוני 1946 נפלו 14 לוחמי הפלמ"ח בעת שניסו לפוצץ את גשר הרכבת ליד הכפר הערבי א-זיב (אזיב של היום). ראשון הנופלים והיחיד שהובא לקבורה מסודרת היה יחיעם ויץ, בנו של יוסף ויץ שהיה מראשי הקק"ל וממובילי תנועת ההתיישבות. ויץ לא היה מפקד הפעולה או אחד המפקדים הבכירים, אך הוא היה בנו של דמות ידועה, ועל כן כשעלה הקיבוץ החדש על הקרקע, לא רחוק משם וכחמישה חודשים לאחר מכן, הוא נקרא קיבוץ יחיעם. על שמם של הנופלים כולם נקרא קיבוץ גשר הזיו, ואתר נפילתם נקרא "יד ליי"ד". לימים היה קיבוץ יחיעם נצור, ושיירה של לוחמים, ציוד ואספקה שעשתה דרכה לקיבוץ ביום 27 במרס 1948 הותקפה לא רחוק מהכפר הערבי אל-כברי. בהתקפה זו נפלו 47 לוחמים. המקום נקרא מאז אתר "שיירת יחיעם". בין הנופלים היה גם בן עמי פכטר שהיה מפקד גדוד 21 ועל שמו הוקם לא רחוק משם מושב בן עמי. בשנת 1950 הוקם מושב עובדים נתיב השיירה, לא הרחק ממקום ההתקפה, ונקרא על שם שיירת יחיעם. הנה כך השתלבו להם אלה באלה שמות ומאורעות.

בסיס עמוד מעוטר בראש שרידי המבנה הקדום מן התקופות הרומית או הביזנטית

מבט כולל על מרכז המצודה הצלבנית, מבט לצפון

הקיר הדרומי של המצודה הצלבנית בו משולב בנייה חוזרת פריט אוריינלי ממבנה קודם

הנראה חלק מכנסיית כפר קטן או מנזר מהתקופה הביזנטית.

מבצר קטן זה מימי הביניים ומהתקופה העותמאנית טומן בחובו סיפורים יפים ופינות חבויות, והסיוור בו מרתק. מכיוון שלא נערכו במקום חפירות ארכיאולוגיות לא נחשפו אולמות רבים שעדיין קבורים בין שרידי המבנים - דבר העלול להוות סכנה רבה. לכן יש לנוע רק בשבילים המסומנים ולשמור היטב על הילדים כדי שלא יטפסו על קירות מסוכנים וייכנסו לבד לאולמות חשוכים.

ד"ר מרדכי אביעם הוא מנהל "המכון לארכיאולוגיה גלילית" של אוניברסיטת רוצסטר, יועץ לענייני ארכיאולוגיה, שניהן כארכיאולוג בכיר בתחום סקר וחפירות, רשות העתיקות. התכנית שלפיה ערך את הסיוור באתר, כולל מגדלים א' ו-ב', לקוחה מכתב העת Levant XXXVI 1994.

מרפסת התצפית המערבית המשמשת גם היא לעתים לעריכת אירועים. גג פתוח ורחב זה היה פעם רצפה לחדרים רבים שנעלמו ואינם, אך הוא מאפשר תצפית רחבה מצפון לדרום - מראש הנקרה ועד לרכס הכרמל. בצד הדרומי של המרפסת נמצאים שרידיו של בית מרחץ קטן. בתי מרחץ קטנים כאלו מאפיינים בתי אחוזה ומרכזים מנהליים וצבאיים בתקופה העותמאנית. זהו בית מרחץ פרטי למפקד המקום ולמשפחתו. בעזרת תנור מוסק עץ, שלא שרד, ניתן היה לחמם מים ולהפוך את אחד החדרים לחדר אדים וכן להתרחץ באמבט של מים חמים. את המים הביאו בכדים מבור המים של המבצר ושפכו אותם מבחוץ, דרך התעלה, אל תוך חדרי המרחץ. כאמור, סביר להניח שבית מרחץ נוסף היה גם במגדל ב'. החדר המעוטר וחדרי המרחץ יכולים להעיד על רמת החיים שהייתה במבצר - שכמובן לא הייתה מנת חלקם של החיילים והאזרחים הפשוטים ששהו שם.

אולמות אבודים

את סיוורנו במבצר יחיעם נסיים באולם העמודים הגדול שמתחת למרפסת התצפית. אף שהוא שימש למגורי ראשוני המתיישבים בקיבוץ, ואף שכיום הוא משמש לאירועים ולפסטיבלים, לא הייתה זו מטרתו המקורית. אולם זה, על 15 האומנות שלו, לא נועד אלא לשאת עליו את בניין העל שבו ביקרנו קודם. זהו מסד גדול ששימש ודאי גם לאחסנה. כיום מכסה את רצפתו מערכת של רצפת עץ מודרנית, אך הרצפה הקדומה לא הייתה אלא רצפת עפר על גבי הסלע הטבעי שבו חצובים מערות קבורה ובורות מים מן התקופה הביזנטית.

לסיום ניתן גם לצאת ברגל מחוץ לשטח הגן הלאומי, להקיף את הגדר מצפון, ובצד מזרח, מתחת לעצים, לראות קטע של רצפת פסיפס צבעונית, כפי

שהבור לא נמצא במרכז החדר, סביר להניח כי זהו בור קדום, מן הכפר שהיה כאן בתקופה הביזנטית (מן המאה החמישית עד השישית לספירה), שנוקה וחזר לשימוש במצודה העותמאנית.

הסיוור בתעלות הקשר ובעמדות הקיבוץ יובילו אותנו בסופו של דבר אל הצד הדרומי של המבצר. בהליכתנו נביט גם שמאלה (דרומה) אל החורש הים תיכוני הסבוך והמופלא, המאפיין את נחל יחיעם, וגם ימינה אל הקיר המרשים שנותר מן הביצור החיצוני של המבצר הצלבני. בדומה למגדלים א' ו-ב', גם הוא בנוי באבנים גדולות ומסותתות המחוברות במלט. כל אחד מהמטיילים יוכל להבחין כי בין האבנים בולטת אחת לבנה, מעוצבת ומגולפת. זוהי אבן בשימוש חוזר מבניין שהיה כאן בתקופה הביזנטית או אף מהתקופה הרומית המאוחרת (מן המאה השנייה עד המאה הרביעית לספירה), חלק ממערך של קורות אבן שניצבו על גבי עמודים ומרמזת על קיומו של מבנה ציבורי, מקדש בתקופה הרומית או כנסייה בתקופה הביזנטית. מי שיחדד את מבטו יוכל לזהות בקיר זה גם שלוש קומות של חרכי ירי צרים ומאורכים שנסתמו בתקופה מאוחרת, אלו חרכי הירי של קשתות הצלבנים.

חדרי המגורים ובית המרחץ

בהמשך השביל ניכנס אל חדר ששימש כמסגד. בכל מצודה עותמאנית היה אחד כזה כפי שהייתה כנסייה בכל מבצר צלבני. בקיר הדרומי, בנויה מאבני כורכר, נמצאת הגומחה (המיחבר) המצביעה למאמין על כיוון התפילה - דרומה למכה. מן המסגד נעבור דרך כמה חדרים המשמשים כיום כמסעדה וכמרכז אירועים, ואלו הם חדרי המגורים המפוארים שנותרו במבצר, כנראה חדריו של המושל או המפקד שישב במקום בימי שושלת טיהר אל עומאר, כפי שעולה מפיתוחי הטיח שעוד ניתן להבחין בתקרה. מהם נעבור אל